

Milena Šípková

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky
dialektologické oddělení

Brno

ORCID: 0000-0001-9074-1563; e-mail: sipkova@ujc.cas.cz

Martina Ireinová

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky
dialektologické oddělení

Brno

ORCID: 0000-0002-7112-9827; e-mail: ireinova@ujc.cas.cz

Obraz husy v české lidové frazeologii¹

Abstrakt: Příspěvek pojednává o frazémeh s komponentem *husa*; jeho cílem je jednak ukázat, jak se výraz *husa* reflektuje v českých nářečích, jednak popsat motivaci vybraných frazémů a jejich význam. V české lidové frazeologii patří jednotky s tímto zooapelativem k těm bohatěji zastoupeným. Materiál pochází z Archivu lidového jazyka a je postupně zpracováván ve *Slovníku nářečí českého jazyka*.

Klíčová slova: dialekt, nářečí, frazeologie, frazém, dialektologie, Slovník nářečí českého jazyka

Abstract: The image of the goose in Czech folk phraseology. The article focuses on phrasemes with the component *husa* (goose); its aim is to show how the word *husa* is reflected in Czech dialects, and to describe the motivation of the selected idioms and their meaning. In Czech folk phraseology, the units with this zoo-appellative are among the more commonly represented. The material, coming from the Archive of Folk Language, is being gradually processed in the *Dictionary of Czech Dialects*.

Keywords: dialect, phraseology, phraseme, dialectology, Dictionary of Czech Dialects.

1. Úvod

V dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky (dále ÚJČ) vzniká od roku 2011 Slovník nářečí českého jazyka; ten je postupně zpřístupňován na webových stránkách ÚJČ (<https://sncj.ujc.cas.cz/>; dostupná jsou hesla s následujícími A–D, v souvislosti s řešením projektů účelového financování i hesla od jiných písmen abecedy).

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DH23P03OVV050 *Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech*; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III. Použita byla také data, která poskytuje Digitální výzkumná infrastruktura pro jazykové technologie, umění a humanitní vědy (č. LM2023062).

Součástí hesel bývá i oddíl s doklady z lidové² frazeologie, neboť ustálená spojení a frazémy mají v běžné komunikaci nezastupitelné místo. Dokládají myšlenkovou zkušenost národa, jeho moudrost, jazykovou tvořivost i smysl pro humor. Na jedné straně přispívají ke specifčnosti daného jazyka, na druhé straně ukazují na shody s dalšími jazyky a podávají tak svědectví o jejich vzájemných kontaktech.

2. Zooapelativa ve frazeologii

Motivačním zdrojem frazeologie bývají hojně názvy zvířat neboli zooapelativa (Mrhačová 1999). Značný počet ustálených přirovnání lidských vlastností, činností a stavů ke zvířecím svědčí o tom, že člověk chování zvířat, jejich fyzické schopnosti, pohyb i různé zvyklosti po celé generace pečlivě pozoroval a porovnával. Přirovnání lidské vlastnosti (činnosti nebo stavu) ke zvířecí mělo slovní projev oživit, zvýraznit, učinit ho zajímavějším, patrně i proto bývá pro frazeologismy příznačná rýmovanost, usnadňující zapamatování a další mezigenerační předávání: *je bohatá jako koza rohatá; sousedova kráva lepší mléko dává; dobré prase všechno spase*.

Některé frazémy jsou všeobecně známé a rozšířené na větší části území českého národního jazyka, najdeme je i ve slovnících spisovné češtiny, např. *být černou ovčí rodiny* ‚nezdárným členem‘, *ani pes po něm neštěkne* ‚nikdo si na něho nevzpomene‘, *být na koni* ‚cítit se silný, mít výhodu‘, *vymámit z jalové krávy tele* ‚dostat, dokázat něco obtížného‘, *je to pro kočku* ‚k ničemu‘ aj. Některé mohou být regionálně omezené, užívají se jen na části našeho území. V obou případech dokládají mimo jiné nářeční difference hláskoslovné, tvaroslovné a lexikální.

K frazémům se tradičně řadí rčení (úsloví), pořekadla, pranostiky, přísloví, přirovnání nebo různé průpovědky a ustálené charakteristiky. Značná část frazémů žádné tradiční označení nemá. Navíc mezi jednotlivými frazémy není ostrá hranice a v praxi je mnohdy velmi těžké rozhodnout, o jaký typ frazému jde; neostře bývají zejména hranice mezi pořekadly a příslovími (Mrhačová 1999, 4).

3. Husa ve frazeologii

V příspěvku se zaměříme především na některé frekventované typy frazémů se zooapelativem *husa*, zejména na přirovnání, pořekadla, rčení a pranostiky. Materiál je čerpán z Archivu lidového jazyka³, který je v dialektologickém oddělení systematicky budován od roku 1952.

² K termínu lidová frazeologie blíže Šimečková 2023.

³ V Archivu lidového jazyka je shromážděno více než 1,5 milionu záznamů a stále je doplňován excerpty z nářečních výzkumů, z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření, z regionálních nářečních slovníků, z rukopisných záznamů atd. Součástí Archivu je také nářeční materiál získaný během celouzemního výzkumu pro *Český jazykový atlas* a Databáze souvislých nářečních textů.

3.1. HUSA JAKO CHOVNÉ ZVÍŘE

V českých zemích patřila husa po staletí k nejčastěji chované drůbeži; rozhodující byla její užitkovost a relativně jednoduchý, nenáročný chov. Přinášela hned několikery užitek, především maso, sádlo a peří. Chovnou jednotku tvořil houser a minimálně dvě tři husy. Nelze si nepovšimnout, že i když husa patřila a nepochybně stále patří mezi užitečná zvířata, ve frazeologii se odrážejí zpravidla negativní vlastnosti; dominuje motiv hlouposti, neschopnosti nebo také poddajnosti, neposednosti, upovídánosti či svárliivosti.

3.2. HUSA V ČESKÉM JAZYCE

Ze staré češtiny je doloženo femininum *hus* (psl. **gosa*). Slovo se řadilo k tzv. i-kmenům a skloňovalo se podle vzoru *kost*. Postupně se ale *hus* začala přiklánět k progresivnějšímu vzoru *žena* (tzv. ženským a-kmenům) a novější morfologická varianta *husa* počala formu *hus* vytlačovat. Celoplošný výzkum provedený na území českého národního jazyka v 60. a 70. letech 20. století pro *Český jazykový atlas* (dále ČJA) zachytil tvar *hus* již jen na okrajích území (tuto situaci dokládá ještě mapa ČJA 4, 10 husa nom. sg. f.; <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/4/10>, viz obrázek 1). V dnešní době však i z těchto okrajů nenávratně mizí, stejně jako již prakticky zmizel z užívání ve spisovném jazyce.⁴

Zatímco v nom. sg. je stará i-kmenová forma *hus* silně na ústupu, tvar gen. pl. *husí* byl ještě na začátku druhé poloviny 20. století životaschopný, jak je zřejmé z mapy ČJA 4, 146 husí gen. pl. f. (<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/4/146>, viz obrázek 2). Postupně je však i on nahrazován a-kmenovým tvarem *hus*.⁵

S tím, jak se frazeologismy předávaly z generace na generaci, úzce souvisí skutečnost, se v nich poměrně často uchovávaly gramatické a lexikální archaismy.

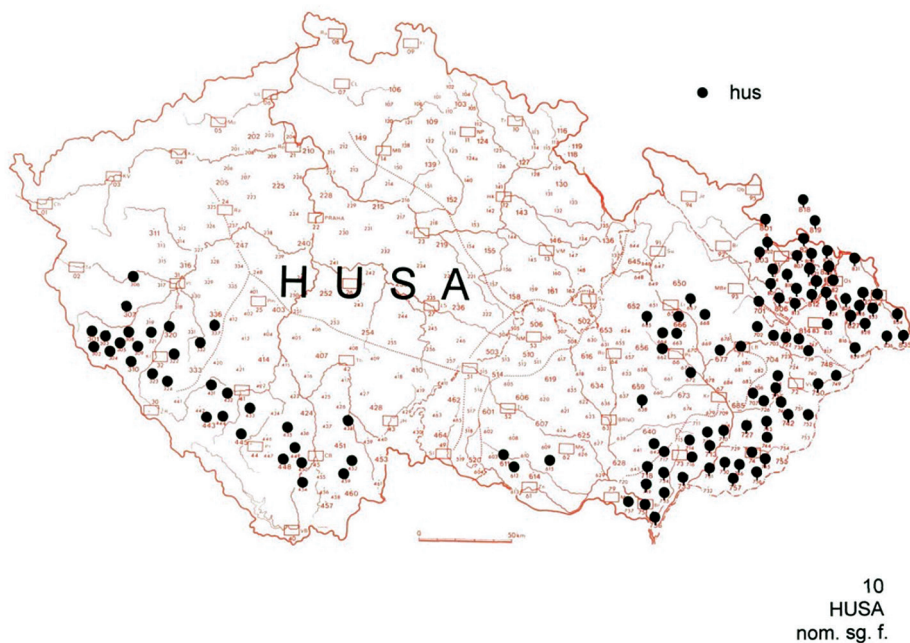
3.3. FRAZÉMY SE ZOOAPELATIVEM HUSA

Z různých typů frazémů je zooapelativum *husa* v Archivu lidového jazyka doloženo zejména v **přirovnáních**⁶. V nich se vedle podoby *husa* nezřídka dokládá stará forma

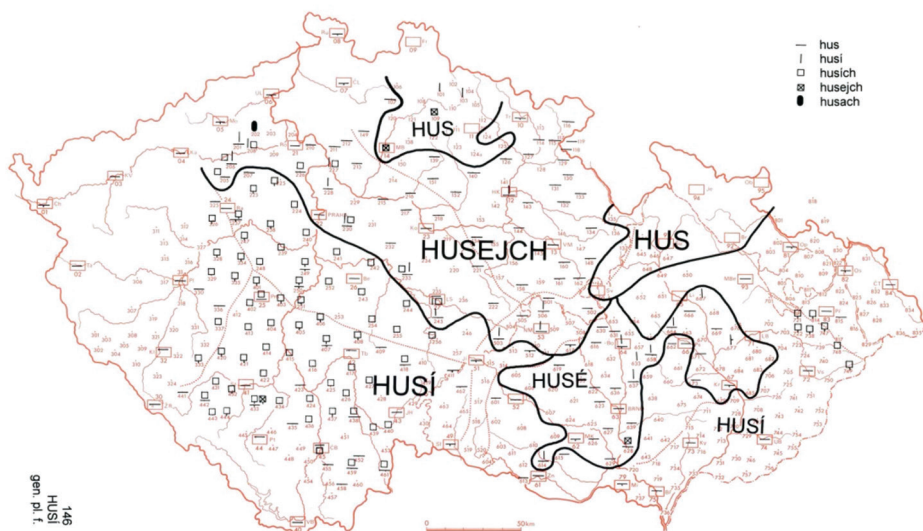
⁴ Ústup staročeské formy *hus* dokumentují i slovníky spisovné češtiny. *Slovník spisovného jazyka českého* (1989, dále SSSJČ) uvádí vedle spisovné podoby *husa* i formu *hus*, opatřuje ji však už kvalifikátory „zastaralý“ a „nářeční“. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2012, dále SSČ) registruje již jen formu *husa*.

⁵ Tuto situaci odrážejí též slovníky spisovné češtiny: SSSJČ i SSČ uvádějí pro gen. pl. formy *hus* i *husí*, a to bez jakéhokoli kvalifikátoru.

⁶ Ustálená přirovnání bývají nejčastěji tvořena verbální frází se srovnávacími výrazy (komparátory) *jako* a *jak* (*věrný jako pes*, *dřít jak kůň*, *být tvrdohlavý jako beran*). Oba komparátory se užívají i v nářečích českého jazyka, jak demonstruje mapa ČJA (5, 365 Srovnání ve frazeologizovaných spojeních; <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/5/365>): komparátor *jak* je rozšířen na celém zkoumaném území, srovnávací obrat s *jako* se užívá – vedle *jak* – především v českých nářečích v užším smyslu (na západě Čech v okrajovém chodském typu v obměně *ako*) a v západní polovině středomoravských nářečí, zachycen byl však v tzv. nářečích kopaničářských a ve východním úseku slezských nářečí na Frýdecku-Místecku a Jablunkovsku. V části slezských nářečí se užívá komparátor *ani*: *ma ruky ani žaba* (Vřesina NJ), *leze ani jak slimak* (Děhylov OP).

Obrázek 1. Mapa z Českého jazykového atlasu 4 (položka 10)

Obrázek 2. Mapa z Českého jazykového atlasu 4 (položka 146)

hus, např. *to je řeč, ako di lije vodu na hus* (Chodsko)⁷ – ‚zbytečná‘; *mrví se jag huz na vajičkách* (Vlkoš HO) – ‚je neposedný, vrtí se‘; *ten hat sipil ako mladá hus* (Chodsko) – ‚hlasitě syčel‘; *chvístať jag hus po mužadích kopřivách* (Hrubá Vrbka HO) – ‚měl silný průjem‘; *je hloupej jako husa* (Soběslavsko) – ‚je velmi hloupý‘; *kouká jako husa do flaški* (Dobřenice HK), *dívá se na to jako husa do flaški* (Mladoboleslavsko), *čumí na to jako husa do flaški* (Havlíčkobrodsko) – ‚zvědavě nahlíží, hloupě, nechápavě se dívá‘; *ten je tam platnej jako husa v nebi* (Zbiroh RO) – ‚není nic platný‘, *vevád'íš jak střelená hosa* (Jaroměřice SY) – ‚tropíš velký povyk‘.

Starý genitiv *husí* byl zamenán např. v přirovnání ze Semilská: *ženski, muski a hlau-ře haverlantí* (‚rozpustilé děti‘) *jako hejno splašenejh husí s křikem se hnali za kohoutem*, ‚neorganizovaně a rychle‘; zachycen byl i ve známém rčení *sto husý aj vlka udusý*, ‚mnoho úkolů člověka vyčerpá‘ (Valašsko).

Motiv poslušnosti a podřízenosti pak najdeme v nářečním dokladu *ušeckí ti trubačí a strejci, co se jich tu sešlo, jako diš na ten povel čkali, jako husi za houserem za ním* (Jilemnice SM).

Husy, které byly chované na sádlo, tzv. krmné husy, se vykrmovaly malými válečky z mouky, šrotu a brambor, tzv. šiškami; vykrmená husa vážila až 15 kg. S krmnými husami, s jejich váhou, tloušťkou, těžkopádným pohybem atd. souvisejí frazémy: *von si nes ti šati pot páždí, takovej balik jako husu*, ‚veliký‘ (Lhotka u Radnic RO); *vilézuo to s taříčka jag z husi šiška*, ‚řekl to pomalu, těžkopádně‘ (Hrubá Vrbka HO); *décha jak krmná hōs* (Litovelsko), *décha jak krmná hus* (Lovčice HO) – ‚dýchá ztěžka‘; *chrčať jak krmná hus* (Hrubá Vrbka HO) – ‚ztěžka chrapěl, sípal‘; (měl) *krk nadutí jak krmná hus, gdiž má zaskočené* (Hrubá Vrbka HO) – ‚baňatý, tlustý‘.

Husa byla tradičním pokrmem o posvícení, hodech a vánočních svátcích: *mám válku rát tajak krmná huz hodi* (Hrubá Vrbka HO) – ‚nemám válku vůbec rád‘. Obvykle se pekla na svátek sv. Martina (11. 11.); konzumace svatomartinské husy označovala konec zemědělského roku (v tom čase čeled' měnila svého hospodáře, uzavíraly se nové smlouvy) a přípravu na šestitýdenní předvánoční (adventní) půst. A proč právě husa? Podle legendy se sv. Martin schoval před zvolením za biskupa mezi husy, ale jejich hlasitě kejhání ho prozradilo. Podle další legendy husy svatého Martina při kázání rušily, a proto nyní odpývají trest na pekáči. Se svátkem sv. Martina se pojí též rčení *má se jako husa o svatím Martiňe* (Chrudimsko) – ‚má se špatně‘; požitek z upečené svatomartinské husy se odráží v následujících frazémách zaznamenaných na Chodsku: *na svatího Martiňa husa nijpjenijš spjívá; radost na Martiňa je huz ha žbán vína*.

Z peří, pro něž se husy též chovaly, se vyráběly např. husí brky používané k psaní nebo peroutky k vymazávání plechů. Spodní prachové peří, ceněné pro své tepelně izolační vlastnosti, sloužilo jako výplň polštářů a peřin. Husy se škubaly (podškubávaly) 3–4x do roka. S jejich vzhledem po takovém zásahu, popř. po páření s houserem, kdy může mít husa oškubané temeno, souvisejí následující frazémy: *vihlédať jak potškubaná hus, gdiž biť u ní ešče hūser* (Hrubá Vrbka HO) – ‚vypadal otrhaně, neupraveně‘; *to náz zrouna škubali jag husi* (Zásada JN) – ‚špatně stříhali‘; *ušichňi šeuci períáci zdaleka široka si chođili*

⁷ Nářeční doklady uvádíme ve zjednodušeném dialektologickém přepisu (vycházíme přitom z Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů, 1943, rozšířená verze 1951).

pro štetěni, až bilo prase potšklubani jako husa v léte (Jilemnice SM) – ‚velmi oškubané‘; (vypadal) *jako bi ho husa voškubala* (Benecko SM) – ‚o špatně ostříhaných vlasech‘.

Za dlouhých zimních večerů – zpravidla mezi Vánoce a Velikonocemi – se peřilo. Ženy se postupně navzájem scházely tak dlouho, dokud vše nesesdraly. K této formě společenského života na venkově se vztahují i následující **pověrečné pranostiky** zaznamenané na Chodsku: *f sobotu, v neděli ha ve svátek se nemá drát peří, husi bi se nedařili; šecker peří, kerí hospodiňe připravila, muší se za večer sedrát, habi se husi dařili; pápjerki* (‚odrané ostny husích per se zbytky peří na konci‘) *se nemaji házet před vrata a hde je vichar; kerij bi je votfúk ven, husi bi se doma nedržili*.

Součástí **pranostik** bývají zooapelativa poměrně často. Zatímco dnes si můžeme informace o počasí přečíst na internetu, museli se naši předkové spoléhat na prostší formy takové předpovědi – na pranostiky, které byly založeny na jejich vlastním, převážně nevědeckém pozorování, na srovnávání současného stavu se stavem minulým. Z původně bohatého souboru pranostik však dnes zbyl – vzhledem ke změně způsobu života – jen zlomek: *d'ivokí husi na vodletu, konedz babímu letu* (Chodsko); *blíská zima nastane, di d'ivokí husy táhnú k jihu* (Chodsko); *di chodí husa vo svatím Martiňe po lede, chodí vo Vánocích po bláče* (Chodsko), *chodí-li husa vo svatím Martiňe po lede, bude se po něm eště dlouho koupat* (Kladno CR), *jag huš chodži na Vanoce po blače, to na Velku noc po ledže* (Studénka NJ); modifikovaná verze z Chodska se vztahuje ke svátku sv. Barbory (4. 12.): *di na svatú Barboru chodí husa po sňehu, bure vo Vánocích chodit po bláče*. Z pověrečných pranostik bychom do této kategorie mohli zařadit i následující parémie: *púvjetří* (‚počasí‘) *se zmneňi, bure vůřklivo* (‚ošklivě, škaredě‘), *di se kachni a husi v jednom kuse potápjejí* (Chodsko); *gdiš se husi perou, bude pršet* (Hlinsko CR). Kromě počasí tyto lidové pověry nezřídka predikovaly i možné neštěstí: *neviš, že gdyš sa husa na stodole pase, že tá stodola zhoří?* (Návojná ZL).

Ve staročeských kalendářích byl většinou prvním jarním dnem svátek sv. Matěje (24. února). Toho dne se věštil zejména zdar budoucího hospodářského roku. Vše mělo svůj řád a jeho narušení mohlo mít negativní důsledky, což se odráží např. v lidové pověře *viléhne-li sa na svatého Matěja hus, mor v drúbeži cejí rok* (Hrubá Vrbka HO), neboť housata se zpravidla líhla až v březnu či dubnu.

Zooapelativum *husa* je doloženo též v **pořekadlech a rčeních**. Pro známé pořekadlo *potrefená husa se vždycky ozve* ‚pravý viník nebo ten, koho se věc bezprostředně týká, se nakonec vždy prozradí‘ byl v nářečí ve Starém Hrozenkově na Uherskohradištsku zaznamenán ekvivalent: *kedz do husi kopněš, dicki gjagňe* (‚kejhne‘). Pokud chce někdo vyjádřit svou nadřazenost, uchýlí se ke rčení *husy jsem s tebou nepásla*, to je v nářeční obměně *huší sem s tebum nepasla* doloženo z Kravař na Opavsku.⁸ Zooapelativum *husa* bylo využito i ve známém rčení *jaká husa, také péra, jaká mama, taká céra* s významem ‚dítě bývá takové, jací jsou nebo byli jeho rodiče‘ (Valašsko). A když např. v Českých Heřmanicích na Orlickoústecku někdo *chce husou vyhnad berana*, znamená to, že chce za málo mnoho získat, pokouší o nemožné.

⁸ Svědectvím toho, že některé frazémy mohou mít nadčasovou platnost, je např. doklad z Betlémských kázání Mistra Jana Husa (kolem 1370–1415): ‚arrogantes sunt, qui nolunt fratres aliorum appellari dicentes: Kdy sem s tebu husi pásal HusBetl 3, 111 ‚nejsme si rovni (nebyvali jsme v dětství kamarády)‘.‘ (Michálek 1965, 195).

K neodmyslitelným projevům husy patří neustálé štěbetání; pořekadlo spojující husí štěbetání s ženským povídáním (tlacháním, klevetěním, pomlouváním) najdeme např. v knize Josefa Dobrovského *Českých přísloví sbírka* z roku 1804 (Dobrovský 1963, 56): „*Kde husy, tu smrad a štěbety, kde ženy, tu svár a klevety*“. Z Chodska je doložena jeho nářeční varianta: *hde husi, tám štěbeti, hde ženckí, tám klebeti*. Motiv svárливosti je obsažen ve rčení zaznamenaném rovněž na Chodsku: *pro huz ha vijce bijvá křiku nejvíce*.

Někdy bývají frazeologismy i humorné, např. *mluv tehďáz, když hus prdne a veš zakašle*, doložený opět u Josefa Dobrovského (Dobrovský 1963, 67). V našem materiálu byly zapsány následující obměny: *ty se ozvi, eš po desate huš prdne* (Studénka NJ), *ti votpoujes, až husa kejhne* (Bozkov SM) – ‚mluv, až budeš na řadě‘, ale třeba i *dostaneš, až hus prdne* (Ždánicko) – ‚nedostaneš nic‘.

Časté je užití zooapelativa *husa* při projevech nevole, zaklení: *bodaj by ťa hus koplá zadní nohú* (Vsetínsko), *abi do ťe husa koplá* (Trotina TU), *že ťe hosa nekoplá zadní nohó* (Knínice u Boskovic BK).

K frazémům do jisté míry patří i **ustálená charakteristika** lidí; vyznačuje se vysokou mírou obraznosti a expresivity. Zooapelativum *husa* – podobně jako jiná zvířecí zooapelativa – má v takových frazémehch nelichotivý nádech; často je rozvíjeno adjektivem násobícím negativní vyznění: *a vona, husa hloupá, se tag do něj zbláznila, že ho musela mít* (Bozkov SM); *to je ale hloupá husa* (Čáslav KH); *te huso hlópá* (Brněnsko); *já nekočcu, jako ti, huso vepřouá* (Kladsko); *huso uzená* (Kladsko).

V příspěvku jsme se věnovali jazykové analýze a sémantické interpretaci některých typů frazémů a ustálených spojení se zooapelativem *husa*, doložených v Archivu lidového jazyka, jenž slouží jako zdroj materiálu pro Slovník nářečí českého jazyka. Zjištěné frazémy – ať již mají celouzemní, nebo pouze regionální platnost – v podstatě uchovávají rozložení morfologických forem *hus* a *husa*, tak jak je dokládají příslušné mapy *Českého jazykového atlasu*. Jsou-li staré formy nominativu sg. *hus* a genitivu pl. *husí* v nářečích stále užívané, bude zjišťovat nový celouzemní výzkum, který se uskuteční po více než 50 letech od výzkumu pro *Český jazykový atlas* a jehož výsledkem bude mimo jiné *Atlas českého jazyka*.

Seznam zkratk okresů

CR Chrudim
 BK Blansko
 HK Hradec Králové
 HO Hodonín
 KH Kutná Hora
 NJ Nový Jičín
 OP Opava
 RO Rokycany
 SM Semily
 SY Svitavy

TU Turnov

ZL Zlín

Literatura

- ČJA, *Český jazykový atlas* (HTML verze), <http://cja.ujc.cas.cz/e-cja> (PDF verze), <https://cja.ujc.cas.cz/> (15.03.2023).
- Dobrovský J. (1963), *Českých přísloví sbírka*, kritické vydání, připravil M. Heřman, Praha.
- Michálek E. (1965), *K frazeologické složce v Husově slovní zásobě*, „Listy filologické“ 88, s. 192–197.
- Mrhačová E. (1999), *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice*, Ostrava.
- SNČJ, *Slovník nářečí českého jazyka*, <https://snej.ujc.cas.cz/> (15.03.2023).
- SSJČ, *Slovník spisovného jazyka českého* (1989), reprint, Praha.
- SSČ, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2012), Praha.
- Šimečková M. (2023), *Chléb v české lidové frazeologii*, „Folia ethnographica“ 57, 1.